

[1997] 1 एस.सी.आर 850.

बिहार राज्य आणि इतर

-विरुद्ध

सुभाष सिंग

3 फेब्रुवारी, 1997

[के. रामास्वामी आणि जि. टी. नानावटी, जे. जे.]

न्यायालय - आदेश - पालन न करणे - खर्च लादण्याचा अधिकार - रिट याचिका निकाली काढताना उच्च न्यायालयाने निर्देश दिले - उत्तरवादीने त्याचे पालन केले नाही - उच्च न्यायालयाने उत्तरवादीवर वैयक्तिक खर्च लादला - उच्च न्यायालयाच्या आदेशाविरुद्ध अपील - असा निर्णय देण्यात आला कि न्यायालयाचा आदेश पालन करण्यात एक वर्ष आणि पाच महिन्यांचा विलंब होता - विलंब देखील न्यायालयाला स्पष्ट केला नाही - असा निर्णय देण्यात आला कि उच्च न्यायालयाच्या आदेशात हस्तक्षेप करण्याची मागणी करण्यात आली नाही - अधिका-यांवर वैयक्तिकरित्या खर्च लादण्यापूर्वी न्यायालयाने सावधगिरी बाळगली पाहिजे आणि प्रत्येक प्रकरणातील तथ्ये आणि परिस्थिती लक्षात ठेवली पाहिजे.

न्यायिक पुनर्विलोकन - प्रशासकीय कारवाईचा न्यायिक पुनर्विलोकन हा कायद्याच्या नियमाचा एक आवश्यक भाग आहे.

संविधानवाद - राज्य - कायद्याचे पालन करण्याचे कर्तव्य - राज्य किंवा तिचे प्राधिकारी आणि अधिकारी यांच्या सर्व कृती संविधान च्या अधीन राहून आणि कायद्याने निर्धारित केलेल्या मर्यादित केल्या पाहिजेत.

भारतीय राज्यघटना, 1950 : अनुच्छेद 53, 74, 75, 154, 163 आणि 166 :

नोकरशाही - कायमस्वरूपी नोकरशाही राजकीय कार्यकारिणीला जबाबदार असते या सामान्य तत्त्वाची उत्तरदायित्वता न्यायिक पुनर्विलोकनाच्या अधीन आहे - विभागाचा प्रमुख/नियुक्त अधिकारी

शेवटी केलेल्या कारवाईच्या किंवा घेतलेल्या निर्णयाच्या परिणामांसाठी न्यायालयाला जबाबदार आणि उत्तरदायी असतो - त्याला जबाबदारीतून मुक्त करणारे घटक न्यायालयाच्या निदर्शनास आणले पाहिजेत.

दिवाणी अपील अधिकारिता : 1997 ची विशेष अनुमती याचिका (सी) क्रमांक 3337.

1995 च्या एम. जे. सी. क्रमांक 1488 मधील पाटणा उच्च न्यायालयाच्या दिनांक 19.7.96 च्या न्यायनिर्णय आणि आदेशावरून.

याचिकाकर्त्यासाठी एच. एल. अग्रवाल आणि बी. बी. सिंग.

न्यायालयाचा पुढील आदेश देण्यात आला :

विलंब माफ करण्यात आला.

ही विशेष अनुमती याचिका 19 जुलै 1996 रोजी पाटणा उच्च न्यायालयाने 1995 च्या एम. जे. सी. क्रमांक 1488 मध्ये पारित केलेल्या उत्तरवादीविरुद्ध वैयक्तिकरित्या खर्च लादणाऱ्या आदेशावरून उद्भवली आहे.

भारताची राज्यघटना हा देशाचा सर्वोच्च कायदा आहे, ज्याने 'आम्ही, भारताचे लोक, म्हणजे भारत, भारताला सार्वभौम, समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही, प्रजासत्ताक म्हणून स्थापन करण्याचा गंभीरपणे संकल्प केला'. सार्वभौम सत्ता विधिमंडळ, कार्यकारी आणि न्यायव्यवस्थेमध्ये नियंत्रण आणि संतुलनासह विभागली जाते, परंतु कप्पेबंध सांचेमध्ये नाही. कायद्याच्या राजवटीने शासित असलेल्या आपल्या लोकशाहीत, न्यायव्यवस्थेकडे स्पष्टपणे न्यायालयीन पुनर्विलोकन चे अधिकार सावध पालक म्हणून सोपवण्यात आले आहेत. मुळात प्रशासकीय कृतींचे न्यायिक पुनर्विलोकन तसेच कायद्याचाही राज्याच्या कृतीविरुद्ध वापर केला जातो. मुळात राज्याच्या कारवाईच्या विरोधात प्रशासकीय कारवाईचा तसेच कायद्याचा न्यायिक आढावा घेतला जातो. राज्य किंवा सार्वजनिक अधिकारी त्यांच्या कार्यकारी किंवा विधिमंडळ अधिकारांचा वापर करून काम करत असल्याने, ते न्यायालयीन पुनर्विलोकनास पात्र आहेत. त्यामुळे, राज्य हे कायद्याला अधीन आहे, ज्याचा अर्थ असा आहे की राज्य किंवा तिचे प्राधिकारी आणि अधिकारी यांच्या सर्व कृती संविधानाच्या अधीन राहून आणि कायद्याने निश्चित केलेल्या मर्यादित म्हणजेच संविधानवादाच्या अंतर्गत केल्या पाहिजेत. दुसऱ्या शब्दांत, राज्याने कायद्याचे पालन केले

पाहिजे. आपल्या कल्याणकारी राज्यातील प्रशासकीय कारवाई जितकी मोठ्या प्रमाणात व्यक्तींपर्यंत पोहोचते, तितकीच राज्य कारवाईच्या न्यायालयीन पुनर्विलोकनाची व्याप्ती वाढते. त्यामुळे प्रशासकीय कारवाईचे न्यायिक पुनर्विलोकन हा कायद्याच्या राजवटीचा एक आवश्यक भाग आहे. अशा प्रकारे, प्रशासकीय कारवाईवरील न्यायिक नियंत्रण, न्यायालयांना केवळ कायद्याची घटनात्मकताच नव्हे तर न्यायिक पुनर्विलोकनाचा एक भाग म्हणून प्रशासकीय कारवाईचा प्रक्रियात्मक भाग देखील ठरवण्याची मुभा देते. राज्यघटनेने राजकीय कार्यकारिणीचा भाग म्हणून कायमस्वरूपी नोकरशाही तयार केली आहे. अनुच्छेद 53 सह पठित अनुच्छेद 73 आणि 74 तसेच अनुच्छेद 154 सह पठित अनुच्छेद 163 आणि 166 च्या अंमलबजावणीद्वारे, राज्याचे कामकाज राष्ट्रपती/राज्यपालांनी, यथास्थिती, जारी केलेल्या कामकाज नियमांनुसार किंवा त्या वतीने अधीनस्थ अधिकाऱ्यांसाठी तयार केलेल्या नियमांनुसार केले जाते. कायमस्वरूपी नोकरशाही राजकीय कार्यकारिणीला जबाबदार असते हे सामान्य तत्त्व न्यायालयीन पुनर्विलोकनाच्या अधीन आहे. अधिकाऱ्यांनी केलेल्या कृत्यांवर लागू केलेला "पूर्ण विश्वास आणि श्रेय" हा सिद्धांत आणि केलेल्या किंवा केल्या गेलेल्या अधिकृत कृत्यांच्या नियमिततेचा अनुमानित पुरावा, सार्वजनिक उद्देश वाढवण्यासाठी आणि विहित केलेल्या प्रक्रियेनुसार कर्तव्यांचे विश्वासू पालन करण्याच्या विरुद्ध आहे. न्यायालये जेव्हा न्यायालयीन पुनर्विलोकन करण्यासाठी बोलवतात तेव्हा नियमांनुसार केलेल्या कृत्यांसाठी नोकरशाही देखील जबाबदार असते, ही आता निश्चित झालेली कायदेशीर स्थिती आहे. या निर्णयाची श्रेणीबद्ध जबाबदारी ही त्यांची अंतर्निर्मित शिस्त आहे. परंतु विभागाचा प्रमुख/नियुक्त अधिकारी शेवटी केलेल्या कारवाईच्या किंवा घेतलेल्या निर्णयाच्या परिणामांसाठी न्यायालयाला जबाबदार आणि उत्तरदायी असतो. असे असूनही, जर त्याला जबाबदारीतून मुक्त करणारी कोणतीही विशेष परिस्थिती असेल किंवा कारवाईसाठी इतर कोणी जबाबदार असेल तर त्याने त्यांना न्यायालयाच्या निदर्शनास आणणे आवश्यक आहे जेणेकरून योग्य प्रक्रिया स्वीकारली जाईल आणि कारवाई केली जाईल. नियंत्रक अधिकारी शिस्तभंगाच्या कारवाईच्या वेदनेसाठी प्रत्येकाला जबाबदार धरतो. त्यामुळे कायद्याच्या राजवटीचे पालन सुनिश्चित करणे हा उद्देश आहे.

ज्या अधिकाऱ्यांवर कायद्याच्या अधिपत्याखाली अधिकार सोपविण्यात आला आहे किंवा ज्या अधिकाऱ्यांवर विश्वास ठेवला आहे, ते ज्या उद्देशासाठी ठोस कायदे/परिणाम अभिप्रेत आहेत, त्यांना स्व-या अर्थाने, वस्तुनिष्ठपणे, त्वरीत कार्यमुक्त केले जाईल याची खात्री करण्यासाठी घटनात्मक न्यायालये त्यांच्या न्यायिक पुनर्विलोकनाच्या अधिकाराचा वापर करतात. कायमस्वरूपी कार्यकारिणीचा सदस्य असल्याने याचिकाकर्त्याला न्यायालयीन पुनर्विलोकनाचा वापर करून पारित केलेल्या न्यायालयाच्या आदेशांचे पालन करण्याचे आदेश दिले जातात. यापूर्वीच्या एका प्रसंगी, रिट याचिकेचा निपटारा करताना, उच्च न्यायालयाने उत्तरवादींना रिट याचिकाकर्त्याच्या खटल्याचा विचार करण्याचे आणि दोन महिन्यांत तर्कशुद्ध आदेशासह त्याचा निपटारा करण्याचे निर्देश दिले आहेत. अर्थात, उच्च न्यायालयाने

अशी अपेक्षा केली होती की अधिकारी नियमांनुसार आणि निर्देशांनुसार त्यांची कर्तव्ये जलदगतीने पार पाडतील. त्यांनी कर्तव्य बजावले नसल्यामुळे, ज्या परिस्थितीत ते न्यायालयाने जारी केलेल्या निर्देशांचे पालन करू शकले नाहीत किंवा काही अपरिहार्य विलंब झाला असेल तर त्यांनी न्यायालयाला स्पष्टीकरण देणे आवश्यक होते, त्यांनी अनुपालनासाठी आणखी वेळ मागितला पाहिजे होता. दुर्दैवाने, त्या संदर्भात अधिकाऱ्याने कोणतीही पावले उचलली नाहीत. त्यामुळे, आदेशाचे पालन न केल्याबद्दल उच्च न्यायालयाला त्यांच्यावर वैयक्तिकरित्या दंड आकारण्यास भाग पाडले गेले.

हे खरे आहे आणि आम्हाला या वस्तुस्थितीची जाणीव आहे की जेव्हा अधिकारी निर्णयानुसार पावले उचलतात तेव्हा काही विलंब होऊ शकतो आणि सामान्यतः न्यायालये अधिकाऱ्यांवर वैयक्तिकरित्या खर्च लादण्यास अनुत्सुक असतात. परंतु अधिकाऱ्यांनी न्यायालयात जाणे, योग्य स्पष्टीकरण देणे आणि न्यायालयाने निर्दिष्ट केलेल्या वेळेत अनुपालनासाठी परिस्थितीमुळे त्यांना रोखले गेले होते याबद्दल न्यायालयाचे समाधान करणे आवश्यक आहे. जर उच्च न्यायालयाला अधिकाऱ्यांवर वैयक्तिकरित्या दंड लादणे आवश्यक वाटत असेल, तर न्यायालयाने नोटीस दिल्यानंतर चौकशी करणे आवश्यक आहे आणि ज्या अधिकाऱ्याला यापूर्वी दाखल केले जाऊ शकले नाही किंवा तो रेकॉर्डवर नव्हता अशा अधिकाऱ्याला आदेशाचे पालन न करण्याची किंवा प्रकरण दाखल करण्यासाठी घेतलेल्या निर्णयाची कारणे स्पष्ट करण्याची वाजवी संधी देणे आवश्यक आहे. उदाहरणार्थ, अपील किंवा पुनरीक्षण दाखल करण्यास होणारा विलंब घ्या. सरकारी कामकाजाच्या व्यवहारात कोणाचीही वैयक्तिक जबाबदारी नसते आणि विविध स्तरांवर आरामात निर्णय घेतले जातात हे ज्ञात सत्य आहे. हे असामान्य नाही की विलंब मुद्दाम विरुद्ध वादकर्त्याला फायदा देण्यासाठी केला जातो; विशेषतः जेव्हा गुंतलेली भागीदारी जास्त असते किंवा व्यक्ती चांगल्या प्रकारे जोडलेल्या / प्रभावशाली असतात किंवा स्पष्ट विचारांमुळे असतात. त्यामुळे, न्यायालये दररोजच्या विलंबाच्या पुराव्याचे कठोर मानक स्वीकारत नाहीत. अपील दाखल करण्यासाठी अधिकाऱ्यांवर खर्च लादल्याने सार्वजनिक अन्याय होतो आणि हेराफेरी करणाऱ्यांना लबाडी वाढवण्याची संधी मिळते. दुसरे म्हणजे, अधिकाऱ्यांवर वैयक्तिकरित्या दंड लादणे उलट फलदायी ठरेल आणि अधिकारी सार्वजनिक लाभ किंवा महत्त्व असलेल्या किंवा सार्वजनिक प्रशासनावर दूरगामी परिणाम करणाऱ्या किंवा सरकारी तिजोरीतून न्यायाच्या मार्गाला अडथळा आणणाऱ्या खऱ्या खटल्यांचा पाठपुरावा करणे टाळतील. अधिकाऱ्यांवर वैयक्तिकरित्या दंड लादण्यापूर्वी न्यायालयाने सावधगिरी बाळगली पाहिजे आणि प्रत्येक प्रकरणातील तथ्ये आणि परिस्थिती लक्षात ठेवली पाहिजे. अन्यथा, सार्वजनिक न्यायाला अपरिवर्तनीय फटका बसेल. दुर्दैवाने, या प्रकरणात अनुपालनातील विलंब एक वर्ष आणि पाच महिन्यांचा आहे आणि अधिकाऱ्याने स्पष्टीकरण दिलेले नाही. उच्च न्यायालयाला त्या अधिकाऱ्याविरुद्ध वैयक्तिक खर्च लादण्यास भाग पाडले गेले. अशा परिस्थितीत, हस्तक्षेप करण्यासाठी हे योग्य प्रकरण आहे असे आम्हाला वाटत नाही.

त्यानुसार विशेष अनुमती याचिका फेटाळली जाते.

टी. एन. ए.

याचिका फेटाळण्यात आली.

अस्वीकरण

"या न्यायनिर्णयाच्या मराठी भाषेतील या अनुवादाचा वापर हा पक्षकारास त्याचा / तिच्या मातृभाषेमध्ये त्याचा अर्थ समजून घेण्यापुरताच मर्यादित राहील आणि त्याचा इतर कोणत्याही कारणाकरिता वापर करता येणार नाही. तसेच, इंग्रजी भाषेतील न्यायनिर्णय हाच सर्व व्यावहारिक आणि कार्यालयीन वापराकरीता विश्वसनीय असेल आणि तोच त्यातील आदेशाच्या निष्पादन आणि अंमलबाजवणीकरीता वैध मानला जाईल."